

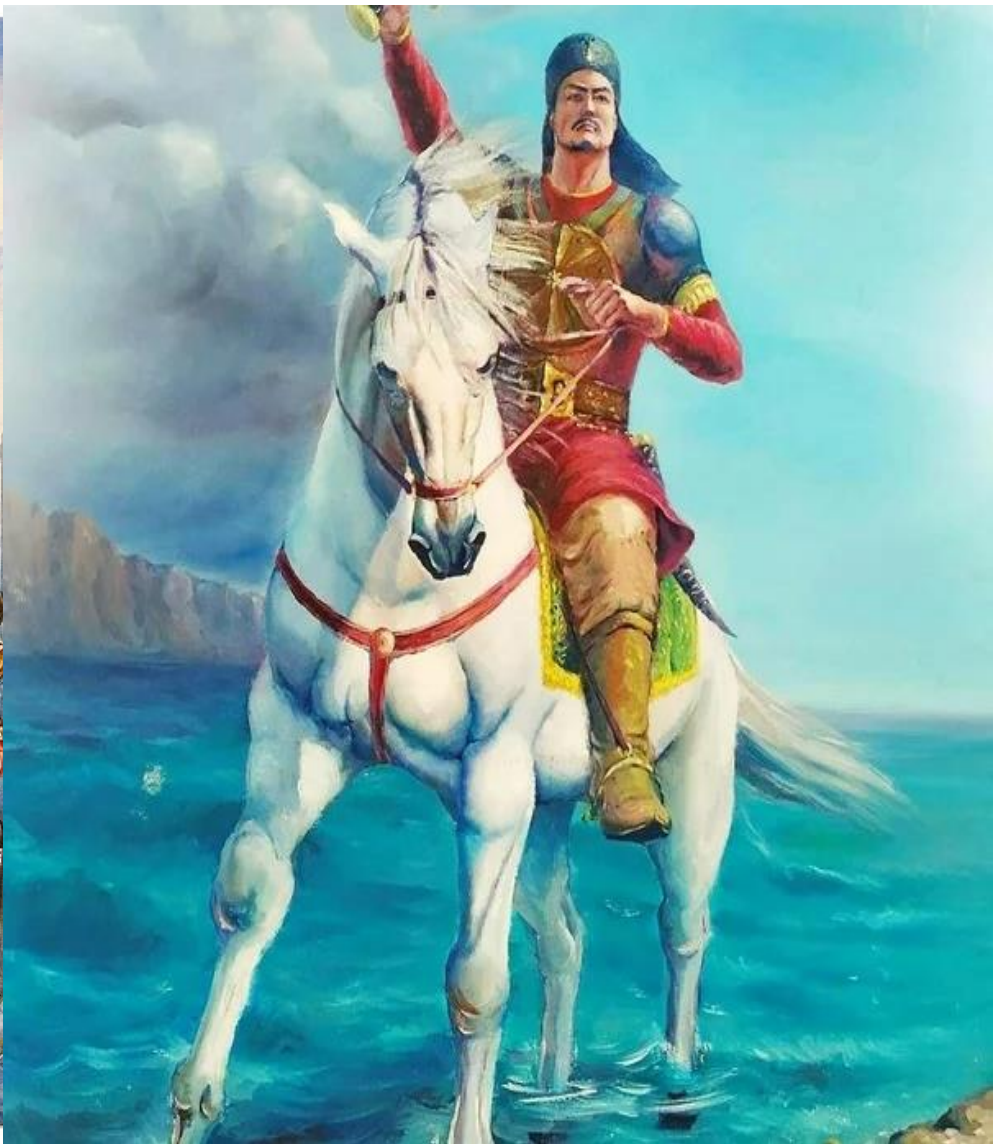
**"Жалолиддин Мангуберди тарихининг
янги саҳифаларини ўрганиш" мавзусида
халқаро илмий-амалий конференция**

**Мавзу: МЎҒУЛ БОСҚИНИ ДАВРИДА
ХОРАЗМШОҲ – АНУШТЕГИНИЙЛАР ҚЎШИНИ
СОНИ ХУСУСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР.**

**МАШАРИПОВ ҚУДРАТ ЮЛДАШЕВИЧ
Урганч давлат университети**

Мўғуллар босқини даврида хоразмшоҳлар сулоласи ва унинг сўнгги вакили Жалолиддин Мангуберди кўшини сони, ҳарбий стратегия ва тактика масалалари, ҳарбий жиҳатдан қай даражада таъминланганлиги масаласи долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Чунки бу даврга оид ёзма манбалар маълумотларидан тўлиқ маълумот олиб бўлмайди. Айниқса, ўрта асрлар хитой ва мусулмон манбашунослигида ҳам, европа ва арман – грузин манбашунослигида ҳам кўшин сонини бўрттириб кўрсатиш ҳоллари кузатилади.

Сўнгни хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди(Манкбурни) шахсий жасорати билан мўғул босқинчиларининг энг матонатли на серғайрат рақибидеган шоншухратга сазовор бўлиб, бунидатто Чингизхон ва мўғул босқинчиларининг ўзлари ҳам тан олганлар ҳамда буниде шу воқеалар билан боғлиқ тарихий жараёнлар ҳам тўла тасдиқлайди.

Хоразмшоҳлар – ануштегинийлар давлати тарихига оид тадқиқотларда хоразмшоҳлар қўшини сони масаласи қай даражада акс эттирилганлигини таҳлил қилиш долзарб масалалардан биридир.

Замонавий тадқиқотчиларнинг кўпчилиги хоразмшоҳлар қўшини сонини фақат манбалардаги маълумотларни келтириб ўтиш билан чекланадилар холос. Бу мавзу бўйича деярли махсус тадқиқот олиб борилмаган. Мазкур мавзу юзасидан ҳозирча қўлимизда ёзма манбалар (Ан-Насавий, Ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин) маълумотлари ҳамда хоразмшоҳ – ануштегинийлар ҳарбий тизими ҳақида кўпроқ тўхталиб ўтган З. Буниёдов, Ойдин Тонарий ва С. Сабурова каби тадқиқотчилар маълумотлари ҳисобланади.

Жалолиддин Мангубердининг жанг манзараси тасвирланган миниатюра. 99089-рақамли қўлёзма. Абулхайрхон тарихи. XIV аср. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланади.

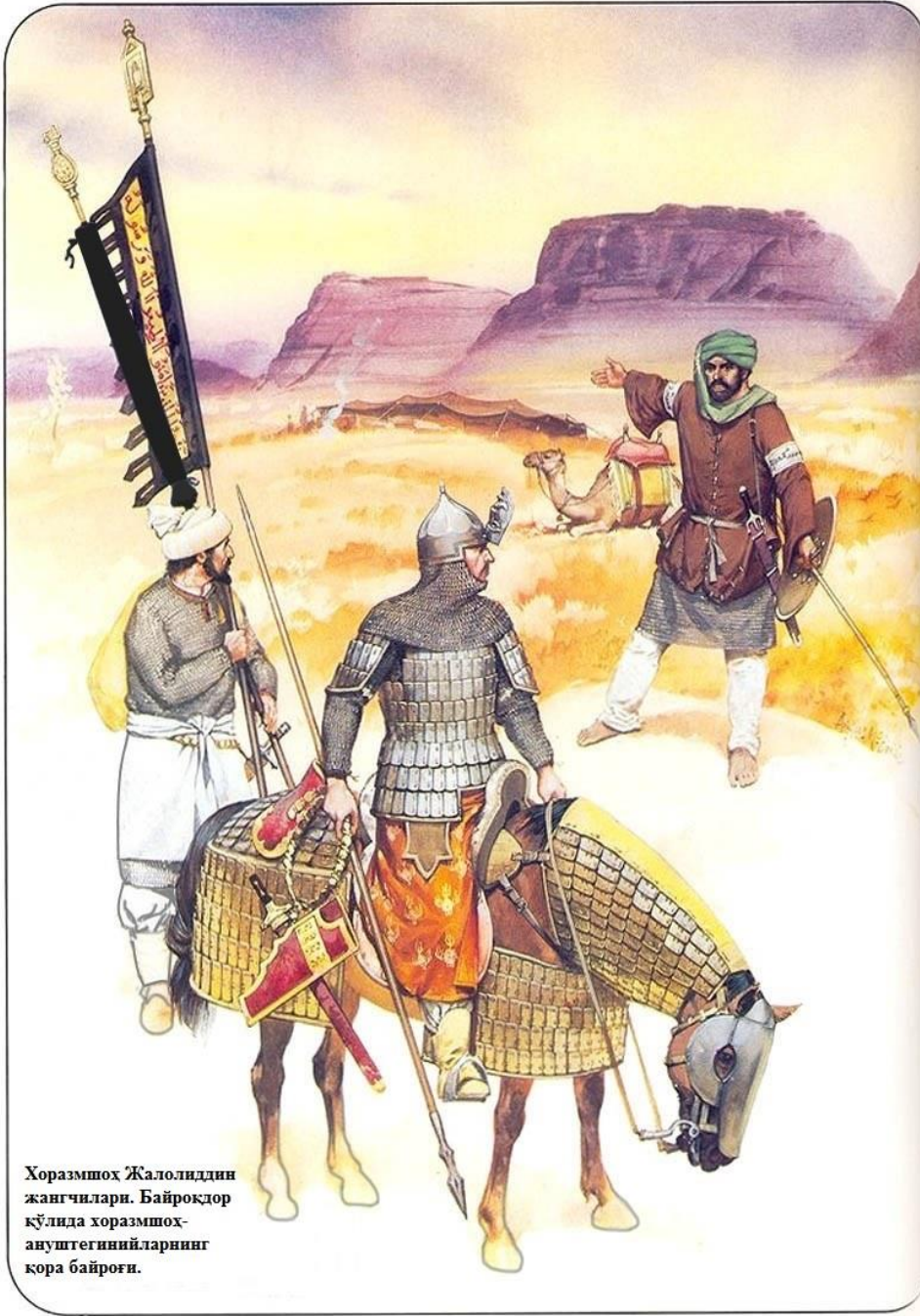
Археологик тадқиқотлар маълумотлари эса воҳа ҳарбий соҳасининг энг кучайган даври айти Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар сулоласи (1097–1231) вақтига тўғри келишини яққол кўрсатади. Чунки, мустақиллик учун курашлар, давлат чегараларини кенгайтириш, босқинчиларга қарши кураш Хоразм давлатининг жанговорлик руҳияти ва ҳолатини ошириб, ҳарбий қурол, техник воситаларининг янада такомиллашишига олиб келган албатта. Замонавий тадқиқотчиларнинг кўпчилиги хоразмшоҳлар қўшини сонини фақат манбалардаги маълумотларни келтириб ўтиш билан чекланадилар холос. Шу билан бирга хоразмшоҳлар қўшини жанг усуллари, қўшиннинг ҳарбий жиҳатдан таъминланиши, қўшиннинг ҳарбий тартиб-интизоми мавзуси бўйича деярли махсус тадқиқотлар олиб борилмаган.

A decorative Islamic geometric pattern, likely a tile or wall design, featuring intricate star and polygonal motifs in blue, green, and gold. The pattern is partially visible on the left side of the page, overlapping the text area.

**Мўғул босқини арафасида хоразмшоҳлар-
ануштегинийларнинг, шу жумладан, бу сулоланинг
сўнгги вакили Жалолиддин Мангубердининг
қўшинининг асосий таркибини ёлланма қўшинлар
ташкил қилган. Илгариги Хоразмнинг асосий қўшин
турини ташкил қилувчи оғир қуролланган
отлиқлари Алоуддин Муҳаммад хоразмшоҳ даврига
келиб энди аҳамиятини йўқотган эди.**

**Хоразмшоҳ – ануштегинийлар давлати тарихини ва
мўғулларнинг Ўрта Осиёга юриши масалаларини
чуқур ўрганган В.В. Бартольд ҳам хоразмшоҳлар
армияси бу даврда фақат ёлланма қўшиндан
иборатлигини ва кўпчилик ҳолларда уларнинг
маҳаллий аҳоли билан келиша олмаганлигини ёзади.**

Хоразмшоҳ Жалолиддин
жангчилари. Байроқдор
қўлида хоразмшоҳ-
ануштегинийларнинг
қора байроғи.

Хоразмшоҳ – ануштегинийлар ва хусусан Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга ва бошқа душманларга қарши олиб борган курашлари мавзуси З. Буниёдов, Ойдин Тонарий ва С. Сабурова каби тадқиқотчилар тадқиқотларида ўз аксини топган бўлиб, улар хоразмшоҳларнинг ҳарбий салоҳиятини кўплаб манбаларни жалб қилган ҳолда очиб беришга ҳаракат қилган бўлса ҳам, маълумотлар чуқур таҳлил қилинмаган ҳамда бу мавзу бўйича улар тугал якуний хулосага келмаганлар.

Улар ўз тадқиқотларида ўрта асрлар манбашунослигига хос анъана, тарихий фактларни бўрттириб кўрсатиш ҳолатларини, эътиборга олмасдан, фақат шу маълумотларни келтириб ўтиш билан чекланганлар. Зеро, бу маълумотларни илмий таҳлил қилиб ўтиш лозим эди.

Жумладан, 3. Буниёдов мўғул босқини арафасида Хоразм давлати умумий ҳисобда 540 000 жангчидан иборат бўлганлигини келтириб ўтади. Масалан, у: “давлат кўшинининг сони хоразмшоҳларнинг ҳарбий юришлари кўламига қараб ўзгариб турган. Чунончи, 1195 йилда хоразмшоҳ Текеш ҳарбий девони (девон ал-ард)нинг рўйхатларида (дафотир) 170 минг отлик жангчининг исми шарифи қайд қилинган. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмдорлигининг дастлабки йилларида бир неча кун ичида 70 мингтагача отлик жангчи кўя олган. У 1214 йилда Эрон Ироқига бостириб кирган. Озарбайжон ва Форс отабеклари билан урушиш учун 100 мингга яқин отлик жангчидан иборат энг жасур ва кўрқмас баҳодирларни танлаб олган. Отабек Ўзбек хоразмшоҳ Муҳаммаддан грузинларга қарши курашда ҳарбий ёрдам сўраганда Муҳаммад 50 минг сараланган отлик кўшинга грузинларга қарши ҳужум қилишга фармон берган”, деб таъкидлагани ҳолда, у Текеш ҳарбий девони дафтарларини ўз кўзи билан кўрганлигини ёки бор бўлса, ҳозирда улар қаерда сақланаётганини ҳеч қаерда айтмаган

1218 йилда Хоразмшоҳ қўшин кўригини ўтказди, унда 150 мингга яқин отлик ва бундан ташқари яна 100 минг пиёда жангчи қатнашганлиги воқеасини ёки Ирбил ҳокими Отабек Музаффариддин Гёк Бўри (1190-1233)нинг элчиси Хоразмдан қайтиб келиб, ўзининг хўжайинига берган хабарига кўра, хоразмшоҳнинг бевосита қўл остида 350 минг жангчи бўлган деган маълумотини ҳам қандай исботлаш мумкин. Муаллиф қўшин сонини бўрттириб кўрсатишни ёқтирувчи мусулмон анъанасидан (аслида бу анъана нафақат араб – форс, балки бутун ўрта асрлар бошқа тиллардаги манбаларида ҳам кузатилади) келиб чиқиб, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг 1211 ва 1212 йилларда қорахитойлар билан бўлган урушда уларга қарши фақатгина 400 минг отлик қўшин қўйганлиги маълумоти эса умуман ҳақиқатга тўғри келмайди.

3. Бунёдөв юқоридагидек, бу маълумотлар хоразмшоҳнинг кўшин девони рўйхатлари билан ҳам тасдиқланишини, уларга кўра Бағдодга қарши юришда ҳам 400 минг отлик ва туя минган жангчи қатнашганлиги қайд қилинишини қайта – қайта таъкидлар экан, юқорида айтиб ўтганимиздек ўша девон дафтарларининг ўзи борми ёки ҳозир уларнинг қаерда сақланиши ҳақида умуман оғиз очмаган. Шу ўринда яна бир нарсани алоҳида таъкидлашимиз лозимки, ўша давр манбаларида эътироф этилганидек, от энг қиммат товар бўлганлигини ҳисобга олсак, шунча отлик кўшин қандай ташкил қилинган бўлиши мумкин. Бу ҳам мантиққа тўғри келмайди. “Ҳатто давлат таназзулга учраган даврда ҳам хоразмшоҳ Жалолиддиннинг Ҳиндистонда 90 минг отлик жангчиси бўлган, аммо Кавказ ерларига бостириб кирган даврларида унинг 200 минг отлик жангчиси бор эди. 1227 йилда мўғуллар билан Исфахон яқинидаги жангда эса унинг ихтиёрида 100 мингдан ортиқ отлик ва пиёда жангчи бўлган.”, - қабалидаги ёзма манбалар маълумотлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

بام او ز در بجان خود گفت می گوید سوسر میان ما و شما شمشیر در میان است روی با بران کرد

و گفت از بد بهر خنیدار زد و دریا خنیدار شد یکی در می آتش که لشکر من است بیک همایون آب کوی که

لمعه عتاسات
اولادین بایدر

طبقه خور درینا بونلر طقوز تندی
یوز بخش ایکینیل ویش ای بکالت
سوز دینار و ییکا کتین و نوشتم کتین
فرخ و غلنلری سلطان سنجیر
خواسلردن ایدی سلطنت خیر
بوکا خوارزم بک کتین و بر دی چو کت
وفات ایدی سیولا و غلنلر ایدر شاه
خوارزم بک کتین کاوردی و خوارزم
دیواد قروی اسبق تاریخ کت

یانت اولادیت
بیان ایدر

بماوچان

ول بوغلتا

صحنای

طون خان

یکمور خان

قصادی خان

اتوقچان

سویج بلخان

سپهون

براهمشا

ارسلان

سلطان عبدالدین

ارسلان

طبقه سبک کتین بونلر جهل اوند تندی
یوز بخش ایکینیل ویش ای بکالت سوز دینار
و ییکا کتین و نوشتم کتین فرخ و غلنلری
سلطان سنجیر خواسلردن ایدی سلطنت خیر
بوکا خوارزم بک کتین و بر دی چو کت
وفات ایدی سیولا و غلنلر ایدر شاه خوارزم
بک کتین کاوردی و خوارزم دیواد قروی
اسبق تاریخ کت

بک کتین

استیز

ارسلان

سلطانشا

علاء الدین

موروز

موروز

سلطان اول الدین

سپهون

براهمشا

ارسلان

بک کتین
استیز
ارسلان
سلطانشا
علاء الدین
موروز
موروز
سلطان اول الدین
سپهون
براهمشا
ارسلان
سلطان عبدالدین
ارسلان

الموتکلی الله

المشمیر بالله

الموید بالله

المستقیم بالله

المترابله

بالتکلیف بالله

المعتمد بالله

المکتفی بالله

المقتدر بالله

الراضی بالله

المستغنی بالله

المستغنی بالله

المستغنی بالله

سپهون

محمد

ابراهیم

سپهون

براهمشا

ارسلان

سلطان عبدالدین

ارسلان

سلطان عبدالدین

ارسلان

بک کتین

استیز

ارسلان

سلطانشا

علاء الدین

موروز

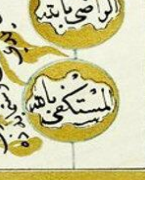
موروز

سلطان اول الدین

سپهون

براهمشا

بک کتین
استیز
ارسلان
سلطانشا
علاء الدین
موروز
موروز
سلطان اول الدین
سپهون
براهمشا
ارسلان
سلطان عبدالدین
ارسلان

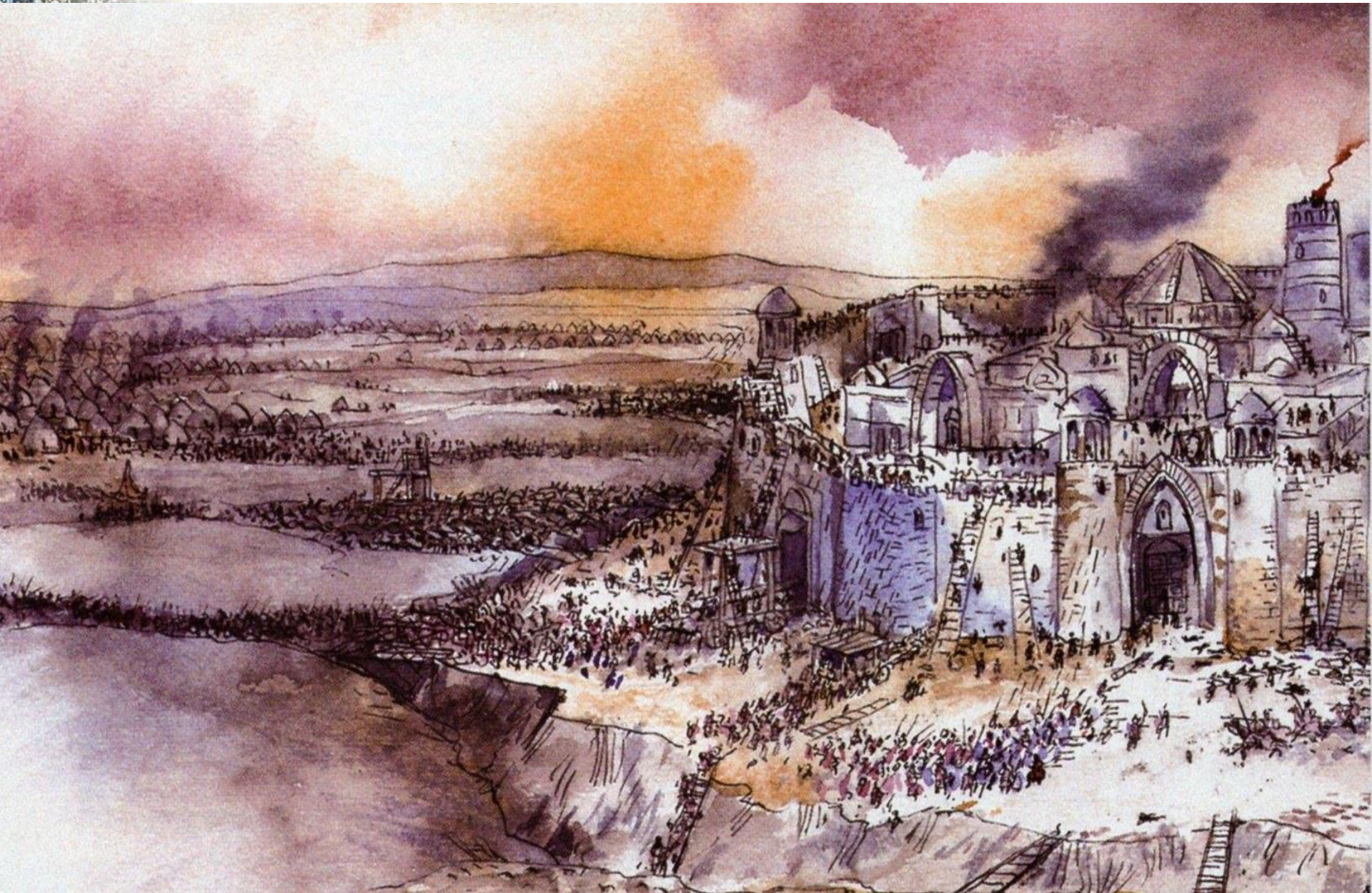
“Шубҳасиз, оғир, енгил отликлар ва туя минган жангчилар, шунингдек пиёда ва кўнгилли лашкарлардан ташкил топган шундай улкан ва қудратли қўшинга ундан кам бўлмаган ёрдамчи кучлар бириктирилган. Улар ҳаракатдаги қўшинни ўқ-дори, қурол-аслаҳа, озиқ-овқат, пул ва ем-хашак билан таъминлаган.”, деган маълумотдан келиб чиқиб, хоразмшоҳлар қўшини ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиб кўрилса, қорахитойларга ва Бағдод халифасига қарши урушда 400000 отлик жангчи қатнашган бўлса, унда бу юришда камида 1 000 000 дан ортиқ одам (чунки яна бир ерда уларнинг оилалари ҳам қатнашган деган маълумот келтириб ўтилган), отлик жангчи бўлганлигини ҳисобга олсак 400000 от, қўшин озиқ – овқати учун ишлатиладиган 100 минглаган қорамоллар, қўйлар ва қанчадан – қанча аравалар қатнашган бўлиб чиқади.

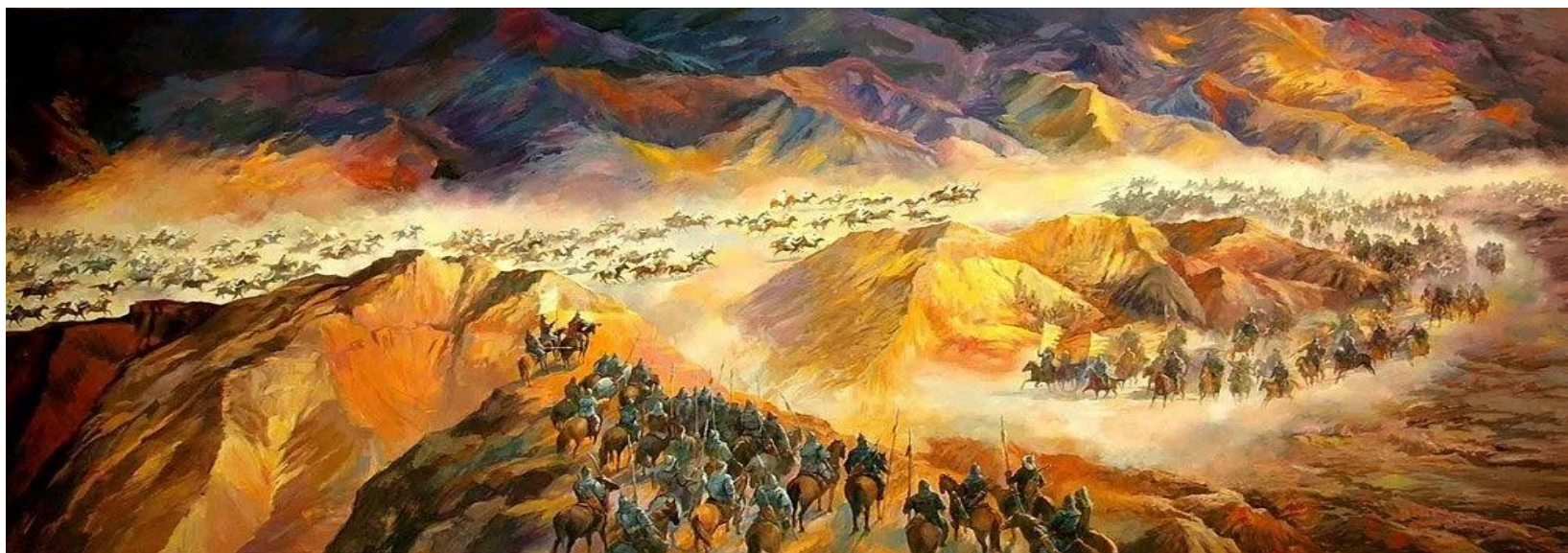

Зеро, ҳозирги кун шароитида ҳам (яъни, замонавий ҳарбий гарнизонлар, базалар ва бинолар, улкан совутгич ва холодильниклар мавжудлиги, аҳолининг кўпайиб, тушадиган солиқлардан бюджет даромадининг анча кўпайганлиги шароитида) бундай қўшинни сақлаш ва уни таъминлаш, боқиш масаласи қийин масала ҳисобланади.

Матбуот маълумотларига таяниб таҳлил қиладиган бўлсак, ҳозирда 33 миллион аҳолига эга бўлган Ўзбекистоннинг армияси 65 минг бўлгани ҳолда, ҳарбий резерв ҳам 300 000 кишини ташкил қилади холос. У даврда улкан хоразмшоҳлар империясининг барча ҳудудларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам аҳолининг умумий сони кўпи билан 10 – 12 миллион кишини ташкил қилганлигини ҳамда қўшиннинг асосан ёлланма қўшиндан иборатлигини ҳисобга олган ҳолда ва ниҳоят ёзма манбаларда оддий аҳолининг жанг майдонларига жалб қилинганлигини кўрсатувчи маълумотларнинг йўқлигини ҳисобга оладиган бўлсак, хоразмшоҳларнинг бунча қўшинга эга бўлиши ҳақиқатга тўғри келмайди.

Хоразмшоҳларда кўшинга оид бошқарув ишлари билан буюк девоннинг бўлими - девони арз шуғулланган. Давлат хазинасидан олинган маблағлар ва уларнинг сарфи тўғрисидаги барча ёзувлар шу девонда сақланган. Аммо, бу дафтарлар бизгача етиб келмаган ва фақат бирор – бир воқеага боғлиқ ҳолда баъзи ёзма манбаларда бу дафтарлар маълумотлари келтириб ўтилган. Бизнинг фикримизча эса, уларнинг маълумотлари доимо ҳам ишончли бўлавермаган.

Порахўрлик авж олган даврда бу дафтарларда маълум вилоятлардан тўпланадиган қўшинлар сони атайин ошириб кўрсатилган дейишга тўла асосимиз бор. Чунки, аскарлар сонини кўпайтириш орқали иложи борича давлат уларга тўланиши лозим бўлган пулларни алдов йўли билан кўпроқ ундиришга ҳаракат қилган бўлишлари табиий. Шу ўринда, Жувайнийнинг хоразмшоҳлар қўшини қандай сафарбар қилинганлиги ёки тўпланганлиги ва сифат даражаси қандай бўлганлигини яққол очиб берувчи қуйидаги маълумотларини келтириб ўтиш ўринли бўларди: “...Агар ҳукмдор бирор давлатга ҳужум уюштирмоқчи бўлса, ёки аксинча бирор бир душман ҳужум қилса, бунга зарур қўшинни тўплаш учун ойлар, йиллар кетарди ва аскарларнинг, лашкарбошиларнинг маошини тўлаш ва уларни озиқ – овқат билан таъминлаш учун эса лиқ тўла хазина бўлиши лозим бўларди. Маош ёки қўшимча устама олиш даврида аскарлар сони юздан ва ҳатто мингдан ошиб кетарди. Аммо, жанг қилишга тўғри келган пайтда, жанг майдонида улардан ҳеч кимни топиб бўлмайти ва қўшин сафи бўшаб, камайиб қоларди... Яна бу мамлакат амирлари ўз эҳтиёжларини атайин ортиқча қилиб кўрсатадилар, аскарлари сонини ҳам атайин кўп қилиб кўрсатадилар. Ҳисоб пайтида эса кўп ҳийлаларни ўйлаб топишади”.

Юқоридагиларнинг барчасидан умумий хулоса чиқарадиган бўлсак, шу пайтгача хоразмшоҳларнинг қўшини сони ва турларининг ҳарбий салоҳияти ҳамда сифати даражаси тўғрисидаги мавжуд маълумотларни қайтадан кўриб чиқиш лозим деб ўйлаймиз. Кўпгина маълумотларни таҳлил қилиш жараёнидан кўриниб турибдики, хоразмшоҳлар қўшининг барча турлари – вилоятлар, шаҳарлар ва вилоятлар ҳокимлари ва қабила – уруғлар хонлари ва беклари қўшинлари, шу жумладан, Жалолиддин Мангуберди қўшини ёлланма бўлиб, уларнинг жангаворлик салоҳияти ўта интизомли ҳамда ҳамма жангчилар, ҳатто лашкарбошилари бир ҳил мавқеда бўлган мўғул қўшинига нисбатан анчайин паст бўлган. Лекин, қўшини сони кўп бўлгани ҳолда, унинг этник таркиби турли – туман ва интизомсиз ёлланма қўшинлардан иборат бўлганлиги хоразмшоҳларнинг, жумладан, Жалолиддин Мангубердининг мўғуллардан енгилишининг ҳал қилувчи сабаби бўлмасада, воқеалар жараёнига етарлича таъсирини ўтказа олганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Яна бир энг муҳим хулоса кўпгина тадқиқотчилар томонидан “халқ армияси” деб таъриф берилган мўғул мунтазам кўшинидан фарқли ўлароқ, хоразмшоҳ ҳукмдорлар ўз армиясини тузган вақтда унинг армияси ёлланма (зархарид) турк аскарларидан тузилган эди. Кўшин бўлинмалари ва қисмлар қабилавий асосда ташкил қилинар эди. Ҳатто давлатнинг энг гуллаб-яшнаган, аскарликка бошқа халқ ва қабила йигитлари олинган вақтларда ҳам ёлланма турклар кўшиннинг асосий ва жанговар қисмини ташкил қилар эди.

Султон Алоуддин даврида армия энг аввало қипчоқлар, сўнг қалач, қарлуқ, уран, уғрақ каби уруғлардан ташкил топганди. Алоуддин даврида уруғ беклари кўл остида бўлган ёлланма қипчоқ – қанглилар гвардиянинг асосини ташкил қилган. Улар қуролланиши жиҳатдан яхши қуролланган кўшин бўлсада, ёлланма кўшин қандай хусусиятга эга бўлса, шу хусусиятни ўзида мужассам этган эдиларки, уларда на она ватан туйғуси, на жангчига хос мардлик каби ижобий хислатлар мавжуд эмас эди. Уларни фақат бойлик ва ўлжа қизиқтирган.

• **Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар:**

1. **Рохмистров В.И. Битва на реке Инд – Чингизхан наносит поражение армии хорезмшаха Желал-ад-Дина (1221 год).// В кн.: Великие сражения Востока: сборник./ ред.-сост. Светлов Р.В. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – С.166-190.**
2. **Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия //В.В. Бартольд. Сочинения. Т. 1. – М.: “Наука”, 1963. – 760 с.**
3. **Ойдин Тонарий. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. (Турк тилидан Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси). Т.: Шарқ, 1999. – 128 б.**
4. **Сабурова С. Ануштагин – Хоразмшоҳлар даврида Хоразм (1097-1231 йй.). “ИФЕАК иш хужжатлари” сериясидан. №32, октябрь. – Т.: Nihol, 2008. – 162 б.**
5. **Буніёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012. – 256 б.**

• **Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар:**

6. Ҳасанов Ф. Турон халқлари ҳарбий санъати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – 440 б.

7. Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи Жаҳонкушо.(Жаҳон фотиҳи тарихи)./ Масъул муҳаррирлар: Ҳ.Болтабоев, М. Маҳмудов. – Тошкент: MUMTOZ SO’Z, 2015. – 504 б.

8. Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. / Камол Матёқубов таржимаси./ – Т.: О’zbekiston, 2006. – 384 б.

A vibrant, high-angle photograph of a massive, curling blue wave. The water is a deep, clear turquoise color, and the wave is breaking into white foam. The sun is shining brightly from the upper left, creating a lens flare effect. The sky is a clear, bright blue. The overall scene is dynamic and powerful.

**Эътиборингиз учун
рахмат!**